



ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ИНТЕРМӘТІНДІК БАЙЛАНЫСТАР

Аралбай Маусымжан Ерболқызы

YESSENNOV UNIVERSITY

1 курс магистранты

Ғылыми жетекші: А.Т.Жеткізгенова

Есенов университетінің қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.

Қазақстан, Ақтау қ.

Қазіргі заманғы әдебиеттану ғылымында көркем мәтінді басқа мәтіндермен және мәдени контексттермен сабақтастықта қарастыру әдісі — интермәтіндік талдау — ерекше өзектілікке ие болып отыр. Бұл бағыттың теориялық негізін ХХ ғасырдың екінші жартысында француз ғалымы Юлия Кристева қалыптастырды. Ол Михаил Бахтиннің «диалогизм» ұғымын дамыта отырып, әрбір мәтін өзге мәтіндердің ықпалын, олардың ізі мен жаңғырығын бойында сақтайтынын дәлелдеді.

Қазақ әдебиетінде интермәтіндік байланыстарды зерттеу — ұлттық сөз өнерінің эволюциясын, мәдени сабақтастығын және рухани кодтарын айқындауға мүмкіндік береді. Әсіресе тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетте әлемдік мәдени дискурсқа ену қажеттілігі бұл бағыттың маңызын арттыра түсті.

Интермәтін — бұл бір көркем мәтіннің екінші мәтінмен ішкі байланысы, яғни бір шығармада басқа шығармаға сілтеме жасау, дәйексөз келтіру, ишара (аллюзия), пародия, мотив қайталау сияқты көріністердің болуы.

Басқаша айтқанда, интермәтін – мәтін ішіндегі басқа мәтіннің ізі. Әрбір шығарма өзінен бұрынғы мәдени мұралармен, аңыздармен, әдеби дәстүрмен диалогқа түседі.

Интермәтіндік байланыс (intertextuality) — бір мәтіннің екіншісіне тікелей немесе жанама түрде сілтеме жасауы, көркемдік және идеялық үндестіктің орнауы. Ол автордың бұрынғы мәдени мұрамен, дәстүрлі сюжеттер мен образдармен, тарихи және діни мәтіндермен диалог орнату тәсілі болып табылады.

Интермәтіннің түрлері:

Тікелей интермәтін (цитата) – басқа шығармадағы сөзді сол күйінде келтіру. Мысалы: Абайдың Пушкиннен «Татьянаның хаты» өлеңін аударуы. Абайдың поэзиясында интермәтіндік байланыстар ерекше көрініс табады. Біріншіден, ол шығыс классикалық әдебиетімен – Фирдоуси, Низами, Сағди, Хафиз дәстүрімен рухани сабақтастықта болды. Мысалы, Абайдың «Масғұт»



поэмасы парсы әдебиетіндегі адам мен тағдыр, ақыл мен нәпсі туралы философиялық сюжеттермен үндес.

Екіншіден, орыс әдебиетімен интермәтіндік диалог орнады. Пушкин, Лермонтов, Крыловтан жасаған аудармалары — жай тілдік көшіру емес, жаңа мәдени мағына тудырған шығармашылық қайта өңдеу. Мысалы, Абайдың Лермонтовтан аударған «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңі қазақ табиғатына сай жаңа поэтикалық кеңістік тудырған интермәтіндік үлгі.

Абай шығармаларында батыстық және шығыстық мәтіндердің өзара қабысуы арқылы қазақ руханиятының жаңа көркем парадигмасы қалыптасты.

Жасырын интермәтін (аллюзия) – белгілі бір шығармаға немесе кейіпкерге ишара жасау. Мысалы: Оралхан Бөкей шығармаларындағы ишаралар.

Пародиялық интермәтін – белгілі мәтінді әдейі қайта өңдеп, юморлық немесе сын тұрғысынан қолдану.

Мотивтік интермәтін – белгілі бір сюжет, бейне немесе ой өзге шығармада жаңаша қайталануы.

Интермәтін – мәтіндер арасындағы көркемдік диалог, мәдени жадтың жаңғырығы.

Интермәтінділік ұғымын түсіндірген Ю. Кристева, Р. Барт, Ж. Женетт, У.Эко сынды ғалымдардың еңбектері бұл теорияның негізін қалады.

Қазақ әдебиетінің тамырында ежелгі түркілік мәтіндер мен фольклорлық дәстүр жатыр. «Қорқыт ата кітабы», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын» сияқты эпостар кейінгі дәуірдегі поэзия мен прозаның идеялық өзегіне айналды.

Абай Құнанбайұлының шығармашылығында шығыс классикасымен және орыс әдебиетімен терең интермәтіндік байланыс бар. Абай Пушкин мен Лермонтовтан жасаған аудармаларында бастапқы мәтіннің мазмұнын ғана емес, оның рухани мәнін қазақы дүниетаным арқылы жаңаша интерпретациялады.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында халық ауыз әдебиетінің элементтері мен тарихи деректер өзара тоғысып, күрделі интермәтіндік кеңістік қалыптастырады. Автор ауыз әдебиетінің поэтикалық бейнелеу құралдарын жазба әдебиетке енгізу арқылы мәдени сабақтастықтың үлгісін көрсетті.

М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында фольклорлық дәстүр, Абай поэзиясы мен тарихи дерек бір-бірімен қабысып, кең интермәтіндік өріс тудырады. Бұл шығармада халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің синтезі айқын.



Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы — қазақ прозасындағы интермәтіндік өрістің ең биік үлгісі. Бұл туындыда бірнеше мәтін қабаттары тоғысқан:

Фольклорлық интермәтін: халық аңыздары, мақал-мәтелдер, эпостық сарындар роман құрылымына табиғи енген;

Тарихи интермәтін: нақты тарихи тұлғалар мен оқиғалар әдеби бейнеге айналған;

Абай поэзиясымен интермәтін: романның ішкі идеялық желісін ақынның өз өлеңдері толықтырып, кейіпкерлердің рухани әлемін ашады.

Әуезовтің шеберлігі — осы мәтіндер арасындағы диалогты сақтай отырып, тұтас ұлттық идеяны көркем бірлікке айналдыруында. «Абай жолы» — халықтың рухани жады мен әдеби дәстүрдің тоғысқан кеңістігі.

Қазіргі қазақ әдебиетінде интермәтіндік тәсіл постмодернистік сипатта көрінеді. **Дидар Амантай, Айгүл Кемелбаева** т.б. қаламгерлер әлемдік әдеби мәтіндермен саналы диалог орнатып, көпқабатты мағыналық жүйе жасайды. Мысалы, Д.Амантайдың прозасында Батыс философиясы мен қазақ дүниетанымы тоғысқан күрделі интермәтіндік кодтар байқалады.

Ә. Кекілбайұлының, М. Мағауиннің, О.Бөкейдің прозаларында да тарихи мәтіндер мен мифтік қабаттар жаңаша интерпретацияланады. Бұл авторлар ұлттық тарихи жады мен фольклорды заманауи көркемдік формада жаңғыртып, мәдени кодтармен жұмыс істейді.

Тәуелсіздік кезеңінен кейінгі әдеби процесте интермәтіндік құбылыстар жаңа сапаға көтерілді.

Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романында әлемдік мәдениетке, батыс философиясына, Құран және Інжіл мәтіндеріне, сондай-ақ қазақ классикасына ишаралар көп. Бұл — интермәтіндік көпқабатты құрылымның айқын үлгісі. Бұл орайда зерттеуші Ә.Өскен: Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романы постструктуралистік бағытта жазылған постмодернистік туынды.

Постмодернистік туындыға «метамәтін» деген дүние тән. «*Метамәтін дегеніміз – сырын ішіне бүккен «автордың бет пердесі»*,- дейді Әбіл-Серік Әбілқасымұлы. Ал, Дидар Амантайдың бұл романында автордың бетпердесін ашатын мәтіндер молынан ұшырасады.

Постструктуралистік тағы да бір белгі – мимикалық реализм, яғни сана ағымы. Автор пәлсапалық ойларын көркем шығармадағы кейіпкер ойы, ішкі



жан дүниесінің арпалысы арқылы беріп отыруы. Ал, «Гүлдер мен кітаптарда» кейіпкер Әлішердің ішкі арпалысы арқылы автор өз ойын береді.

Интермәтінділік. Бір мәтіннің өзге мәтінге кіруі немесе цитаталардың берілуі. «Қайсысы әлсіз – жарықтан қашқан қара түнек пе, әлде қараңғылық басқан жарық па...», - деп берілген эпилогынан бастап, романның өн бойына интермәтінділік тән.

Тағы бір құбылыс – оқырманға ой тастау арқылы шешімді оның өзіне қалдыру тәсілі. Романның әрбір бөлімінде автор осы тәсілді қолданатыны көзге анық көрініп тұр.

Постмодернистік шығармаға тән жоғарыдағы тәсілдер М.Жұмабаев («Қойлыбайдың қобызы»), Оралхан Бөкей («Қар қызы», «Атау кере», «Сайтан көпір») Ә.Кекілбай («Аңыздың ақыры», «Ханша-дария», «Күй», «Шыңырау»), М.Мағауин («Қара қыз»), Т.Әбдік («Парасат майданы», «Тозақ оттары жымындайды», «Ақиқат», «Оң қол») туындыларынан да кездестіреміз.

Жазушы Дидар Амантай постструктурализмді ғылымға алып келген зерттеушілердің пікірін еш өзгеріссіз, тек ұлттық тұрғыда және көркем әдеби стиль арқылы қайталап отыр» деп ой түйеді.

Айгүл Кемелбаева, Асқар Алтай шығармаларында да тарихи және мифологиялық интермәтіндер көрінеді, шығармаларында архетиптік бейнелер мен түркілік мифтер жаңаша көркемдік деңгейде өңделеді.

Қазіргі проза интермәтіндік тәсіл арқылы ұлттық болмысты әлемдік мәдени контекстте түсіндіруге ұмтылады. Бұл – әдебиеттің модернизациялануы мен рухани сабақтастықтың үйлесімі.

Интермәтіндік элементтер: мәтінге көпқабатты мағына береді, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды ұштастырады, оқырманды мәдени диалогқа қатыстыру арқылы эстетикалық әсерді күшейтеді.

Мұндай тәсіл ұлттық әдебиеттің модернизациясы мен әлемдік әдебиетпен тең дәрежеде қатысуына жол ашады.

Қазақ прозасындағы интермәтіндік құбылыстар – ұлттық мәдениеттің тарихи жады мен көркем ойлау жүйесінің тереңдігін көрсететін маңызды эстетикалық үрдіс. Ежелгі эпостар мен жыраулар поэзиясынан бастау алған дәстүр қазіргі постмодернистік прозада жаңа сипатқа ие болды. Интермәтіндік талдау ұлттық әдебиеттің дамуын жаңа қырынан түсіндіруге мүмкіндік беріп, оның әлемдік әдеби кеңістікпен мәдени байланысын күшейтеді.



Интермәтіндік тәсіл көркем туындының семантикалық өрісін кеңейтеді, оқырманды мәтін ішіндегі мәдени диалогқа қатыстыру арқылы шығарманың көпқабатты мағына жүйесін ашады. Бұл құбылыс:

- дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығын қамтамасыз етеді;
- ұлттық рухани кодтың үзілмеуіне ықпал етеді;
- автор мен оқырман арасындағы мәдени коммуникацияны тереңдетеді.

Қазақ әдебиетіндегі интермәтіндік байланыстар — ұлттық мәдениеттің тарихи жады мен рухани сабақтастығының көрінісі. Ежелгі эпостардан бастап қазіргі постмодернистік прозаларға дейінгі әдеби процесте бұл құбылыс үздіксіз жалғасып келеді. Интермәтіндік талдау әдісі қазақ әдебиетін әлемдік мәдени кеңістікпен сабақтастыра зерттеуге жол ашады. Болашақта бұл бағытта жеке авторлар шығармашылығын, олардың мәдени және философиялық интермәтіндерін кешенді түрде талдау ұлттық әдебиеттанудың жаңа ғылыми деңгейін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кристева Ю. *Семиотика. Исследования по семиотике и лингвистике.* – М.: Прогресс, 1978.
2. Бахтин М.М. *Проблемы поэтики Достоевского.* – М.: Художественная литература, 1972.
3. Барт Р. *Избранные работы. Семиотика. Поэтика.* – М., 1989.
4. Әуезов М. *Абай жолы.* – Алматы: Жазушы, 1982.
5. Абай Құнанбайұлы. *Шығармалар жинағы.* – Алматы: Ғылым, 1995.
6. Амантай Д. *Гүлдер мен кітаптар.* – Алматы: Қазығұрт, 2003.
7. **Өскен Ә.** «Гүлдер мен кітаптар» романы және постструктуралистік бағыт. <https://abai.kz/post/102119>